

УДК 338.246

Пархоменко Наталія Олександрівна

кандидат економічних наук, доцент,

доцент кафедри міжнародного бізнесу та економічного аналізу

Харківський національний економічний університет імені Семена Кузнеця

ТІНЬОВИЙ БІЗНЕС В УКРАЇНІ ТА КРАЇНАХ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ: ТЕНДЕНЦІЇ, ПРИЧИНИ ТА НАСЛІДКИ

Анотація. Метою дослідження виступає аналіз теоретичних і практичних аспектів тіньового бізнесу. У статті надано характеристику тіньовим процесам в Україні та країнах Європейського Союзу, визначено найбільш схильні до тіньової економіки види економічної діяльності. Приділено увагу визначенню причин та індикаторів тіньової економіки в Україні та країнах ЄС, які впливають на збільшення рівня тінізації. Надано характеристику тенденціям розвитку тіньових процесів на протязі 1970-2018 років. Охарактеризовано позитивні та негативні наслідки щодо поширення тіньової економіки в країнах світу. Визначено основні напрями боротьби з тіньовою економікою на міжнародному та регіональному рівнях, представлено вдалі приклади щодо детінізації економіки в країнах ЄС. Визначено особливості та перспективи детінізації української економіки, способи боротьби з тіньовим бізнесом.

Ключові слова: тіньова економіка, детінізація економіки, тіньовий бізнес, країни ЄС, легальна та нелегальна економіка.

Parkhomenko Nataliia

Simon Kuznets Kharkiv National University of Economics

**THE SHADOW BUSINESS IN UKRAINE AND THE EUROPEAN UNION: TRENDS,
CAUSES AND CONSEQUENCES**

Summary. The purpose of the study is to analyze the theoretical and practical aspects of the shadow business. The article describes the shadow processes in Ukraine and countries of European Union. The paper identifies the most prone to the shadow economy types of economic activity. We compared to the peculiarities of the shadow economy in Ukraine and the European Union. We paid attention to identifying the causes and indicators of the shadow economy in Ukraine and European Union that influence the increase in the level of shadowing. The list of indicators that determine the growth of the shadow activity is emphasized. The types of shadow activity that are related to the global problems of the present are identified. The subjects of activity covered by the shadow economy and the forms of its manifestation have been identified. We described the trends of the shadow processes during 1970-2018. The effects on the spread of the shadow economy in the countries of the world are characterized. The disadvantages of the shadow economy, and also its positive sides are presented. The level of the shadow economy, calculated by different methods of its estimation, was analyzed. The main directions of the fight against the shadow economy at the international and regional levels are identified. The examples of the limit of shadow economy in the European Union countries are presented. The features and prospects of the unshadowing of Ukrainian economy, and the ways of limit the shadow business are determined. A list of measures that will eliminate the causes of the spread of the shadow economy and create a basis for counteracting these phenomena, similar to the one already successfully operating in the European Union countries is proposed. Practical guidelines to identify ways to limit the shadow business are recommended.

Keywords: shadow economy, unshadowing, shadow business, European Union countries, legal and illegal economy.

Постановка проблеми. Розвиток світового господарства в умовах глобалізації розширює можливості для співпраці, сприяє збільшенню обсягів

експортно-імпортних операцій, відражає тенденції інтеграції та дезінтеграції економік певних держав, сприяє тінізації економіки. Вивчення досвіду процесів детінізації на прикладу провідних країн Європи має як теоретичний, так і практичний інтерес. Дослідження тенденцій розвитку тіньової економіки в країнах Європейського Союзу та Україні мають актуальність щодо відстеження причин та виявлення наслідків такого явища, оскільки позитивних результатів щодо детінізації економіки досягли європейські країни, які розробили та реалізували відповідні заходи з протидії тіньовому бізнесу. До того ж, викликає цікавість порівняння тіньових процесів в Україні та країнах Європейського Союзу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Актуальність вивчення питань тіньових економічних процесів визначається взаємодією пов'язаних факторів, оскільки Україна є країною зі значним рівнем тіньової економіки. Серед наукових праць, в яких досліджуються проблеми тіньової економіки у цілому та окремі її сфери і аспекти зокрема, необхідно виділити дослідження таких вчених: В. Базилевич [3], З. Варналій [4], І. Ю. Приварникова [7], Ф. Шнайдер [9, 12-15], Ф.Сміт [16] та інші. Науковці проводять дослідження методів оцінювання, характерних особливостей, основних показників, які характеризують тіньову економіку, але не приділяють достатньої уваги порівнянню та виявленню спільних рис.

Виділення не вирішених раніше частин проблеми. Вивчення тенденцій, причин та наслідків тіньової економіки в Україні та країнах ЄС потребує все більшої необхідності, оскільки тіньова економіка набуває широкого поширення у всіх сферах економічної діяльності, масштаби тіньової діяльності обумовлюють некерованість процесів, що відбуваються в економіці, спотворюють уявлення про реальну економічну ситуацію в країні та потребують виявлення спільних рис та особливостей.

Мета статті. Метою дослідження є аналіз тенденцій розвитку тіньових процесів в країнах Європейського Союзу та Україні, вивчення їх причин та можливих наслідків, розробка практичних рекомендацій щодо визначення

способів обмеження тіньового бізнесу.

Виклад основного матеріалу. Розглядаючи проблему тіньової економіки, необхідно звернути увагу на те, що тіньові відносини нерозривно пов'язані з легальною економікою. В умовах відкритості ринків, широких можливостей для бізнесу, створюються умови для нелегальної економіки.

Проблеми тіньової економіки простежується в кожній країні незалежно від рівня її розвитку, відрізняючись лише масштабами і формами прояву. Тіньовий бізнес представляє собою сукупність економічних відносин, які не є легітимними повністю або частково, які приносять прибуток суб'єктам такого бізнесу [3]. Тіньовий бізнес, таким чином, зменшує результативність та ефективність управління економікою держави (регіону), погіршує добробут населення та, одночасно, позитивно зменшує соціальну напругу.

Виділяють два види тіньового бізнесу — загальний та особливий. Кожна країна зіштовхується в деякій мірі із загальними видами тіньової економічної діяльності, якими є послуги з будівництва та ремонту квартир, підробка та коригування бухгалтерської звітності для зменшення розміру податків, репетиторство, надання чайових у кав'ярнях та готелях, використання власного транспорту для надання послуг доставки, вирощування овочів та фруктів на власних ділянках з метою продажу, надання послуг приватними лікарями та медичними працівниками. Мотивами тіньового бізнесу може бути або виживання в складних економічних умовах, або збагачення. Відповідно до задач та мотивів, тіньовий бізнес має як позитивні, так і негативні наслідки (табл. 1).

Таблиця 1

Позитивні і негативні наслідки тіньового бізнесу

Позитивний вплив	Негативний вплив
мінімізація темпів зниження розвитку економіки в кризовий час; подолання економічного спаду;	зменшуються державні доходи, скорочуються витрати бюджету;
можливість трудової зайнятості;	безробіття, зниження продуктивності праці, декваліфікація робочої сили;
формування фінансового резерву для легальної економіки держави;	деформація грошових відносин, посилення інфляційних процесів;
	труднощі збору інформації для офіційної статистики;

продукція, що випускається підприємствами, зайнятими в тіньовому секторі, дешевше для покупців;	зниження інвестування в галузі легальної економіки та створення негативного іміджу держави;
формування механізмів підвищення конкурентоспроможності вітчизняної економіки	перевага нелегальних фірм перед легальними через несплату податків та розвиток корупції

Джерело: складено за матеріалами [10, 15]

З табл. 1 видно, що тіньовий бізнес надає можливості для зайнятості та працевлаштування, сприяє подоланню економічного спаду, дозволяє споживачам купувати дешеву продукцію, підвищувати конкурентоспроможність власної економіки. В той же час, посилюються інфляційні процеси, зменшуються доходи держави, розвиваються різноманітні корупційні схеми, скорочуються обсяги інвестицій через негативний імідж країни.

Таким чином, тіньова економіка в незначних обсягах з точки зору впливу на економічну безпеку, є допустимим доповненням, що забезпечує стабільність економіки. Негативні наслідки тіньової економіки впливають на розвиток держави, а позитивні — на економіці і бізнесі.

Отже, тіньова економіка охоплює наступні самостійні суб'єкти: неофіційні, але легальні види діяльності (сільське господарство на власній ділянці); законна діяльність, яка приховується або зменшується виробниками (приховання податків, бартер, робота без ліцензії, працевлаштування без оформлення); кримінальна діяльність, яка заборонена законодавством (наркобізнес, незаконне виробництво зброї, торгівля людьми, контрабанда, рекет); фіктивна економіка, яка передбачає відображення в бухгалтерській звітності неіснуючої господарської діяльності та надання пільг на основі корумпованих зв'язків; нелегальна економіка, яка передбачає дозволені види діяльності без наявної дозвільної документації.

За інформацією Світового банку [6] обсяги світової тіньової економіки оцінено у вісім-десять трильйонів доларів США. Розрахунки Ф. Шнайдера [12-15] по країнам Європи вказують на середні обсяги тінізації, які у 2015 році становили 3,4 трильйони доларів США, що складало 18% від розміру ВВП. Тобто, обсяги тіньового сектору економіки перевищують бюджети окремих

держав, незважаючи на те, що розрахунки є приблизними, оскільки складно оцінити та розрахувати реальні збитки від розвитку тіньового бізнесу.

Відповідно до інформації Міністерства економічного розвитку України [4, 7-8], рівень тіньової економіки в Україні у 2018 році складав 30 % від офіційного ВВП, що на 2 в.п. менше за показник 2017 року. Рівень тіньової економіки у 2017 р. [4] складав 32% ВВП. Це найнижчий показник за останні роки. При оцінці було використано чотири методи оцінювання рівня тіньової економіки.

За методом збитковості підприємств зменшення рівня тіньової економіки склало 4 в.п. (до 18% від обсягу офіційного ВВП), метод “ витрати населення – роздрібний товарообіг ” показав зменшення рівня тіньової економіки на 2 в.п. до 46% від обсягу офіційного ВВП; електричний та монетарний методи зафіксували зменшення рівнів тіньової економіки на 1 в.п. кожний і склали, відповідно, 27% та 23% від обсягу офіційного ВВП [8]. Рівень тіньової економіки в Україні за видами економічної діяльності надано в табл. 2.

Таблиця 2

Рівень тіньової економіки за видами економічної діяльності, % від обсягу офіційного ВДВ

Види економічної діяльності	2017	2018
Фінансова і страхова діяльність	49	40
Транспорт, складське господарство, поштова та кур'єрська діяльність	35	38
Операції з нерухомим майном	39	35
Добувна промисловість	38	30
Переробна промисловість	26	22
Будівництво	23	20
Оптова і роздрібна торгівля	23	18
Сільське, лісове та рибне господарство	12	12

Джерело: складено за матеріалами [8]

В Україні спостерігається достатньо високий рівень тіньової економіки, який гальмує соціально-економічний розвиток країни, що проявляється в зростанні безробіття, інфляційних процесах, недоотриманні державним бюджетом податкових надходжень, зниженні реального ВВП, добробуту

населення. Визначальну роль у зростанні розмірів тіньової економіки в Україні відіграли помилки щодо формування економічної політики, що призвело до формування неефективного механізму легальної економічної діяльності й дестабілізації матеріального добробуту основної маси населення.

Розглянемо динаміку розвитку тіньової економіки в країнах ЄС (показники представлено на основі використання методу попиту на готівку) [5-6, 10, 16] в табл. 3.

Таблиця 3

**Динаміка обсягу тіньової економіки в країнах ЄС
(у відсотках ВВП)**

Країна	1960	1970	1980	1994	1995	1997	2002	2011	2016	2017
Австрія	0,4	1,8	3,0	6,7	7,3	8,9	-	8,2	8,0	7,1
Бельгія	-	10,4	16,4	21,4	21,6	22,4	-	17,1	16,1	15,6
Великобританія	-	2,0	8,4	12,4	12,6	13,0	12,5	11,83	9,4	9,4
Греція	-	-	-	26,0	26,6	-	-	25,0	21,5	21,5
Данія	3,8-4,8	5,3-7,4	6,9-10,2	17,6	18,1	18,1	-	13,8	11,0	10,9
Ірландія	-	4,3	8,0	15,3	15,6	16,1	-	12,8	11,2	10,4
Іспанія	-	10,3	17,2	22,3	22,6	23,1	22,5	19,2	17,2	17,2
Італія	-	10,7	16,7	25,8	26,2	27,3	27,0	21,2	20,3	19,8
Нідерланди	-	4,8	9,1	13,6	14,1	13,5	-	9,8	9,0	8,4
Німеччина	2,0-2,1	2,7-3,0	10,3-11,2	13,1	13,9	15,0	16,0	13,7	10,4	10,4
Норвегія	1,3-1,7	6,2-6,9	10,2-10,9	17,9	18,5	19,4	-	14	12,2	12,2
Франція	-	3,9	6,9	14,3	14,8	14,7	15,0	11	11,5	12,8
Швейцарія	1,2	4,1	6,5	6,6	6,9	8,1	-	8,6	6,5	6,0
Швеція	1,5-1,8	6,8-7,8	11,9-12,4	18,3	18,9	19,8	-	14,7	13,0	12,1

Джерело: складено за матеріалами [5-6, 10, 16]

З табл. 3 видно, що якщо у 1970 р. частка тіньової економіки в усіх країнах була набагато менше 10% ВВП, то у 1997 році вона зросла у Бельгії, Данії, Італії, Норвегії, Іспанії та Швеції до майже 20% ВВП [10]. Найбільш значні темпи зростання тіньової економіки спостерігалися у Бельгії та Італії. Зростання цього показника мало місце також і для тих країн, де обсяг тіньової економіки менш суттєвий. Частка тіньової економіки для всіх досліджених країн зростала до 2016 року, потім в деяких країнах ЄС спостерігається

незначне зменшення тінізації економіки.

Якщо проаналізувати динаміку тінізації економіки у 2017 році, стає очевидним, що Греція (21,5% ВВП), Італія (19,8,3% ВВП), Іспанія (17,2% ВВП) та Бельгія (15,6% ВВП) мають найбільші тіньові економіки з наведених країн. У середній групі знаходяться Швеція (13 % ВВП), Норвегія (12,2; ВВП), Данія (11 % ВВП), Ірландія (12,1% ВВП), Франція (12,8 % ВВП), Німеччина (10,4% ВВП), Нідерланди (8,4 % ВВП). У групу країн з найменшою тіньовою економікою потрапили Австрія (7,1 % ВВП) та Швейцарія (6 % ВВП) [15].

В цілому в країнах ЄС зберігається тенденція до зростання загального рівня тіньової економіки та відповідно втрат офіційних доходів країн. Тіньова економіка в Європі охоплює більшість легальних видів комерційної діяльності. Її обсяг в 2016 році збільшився на 5% вище порівняно до 2011 року [13-15]. Варіаційний розмах тіньового ринку по країнах Європи складає 7-8% від ВВП в Австрії та Швейцарії до майже 30% й більше в ряді країн Центральної та Східної Європи. Тіньова економіка в Естонії, Болгарії та Румунії, на Кіпрі та Мальті складає близько 30% від річного ВВП [9, 12-15].

Проблема тіньової економіки має значний вплив на функціонування національних економік та глобальної фінансової системи в цілому. Окремі різновиди тіньової діяльності (корупція, наркобізнес, фінансування тероризму) справедливо відносяться до числа глобальних проблем сучасності [16]. Зростання тіньового сектору в країнах ЄС впливає на появу та збільшення тіньових оборотів в таких сферах діяльності: торгівля (80%), будівництво (66%), нерухомість (60%), гральний бізнес (53%), громадське харчування (53%), засоби масової інформації (53%), транспорт і перевезення (46%) [14-15]. До того ж, тіньова економіка деяких країн ЄС впливає на підвищення рівня корумпованості у сферах, що здійснюють постачання енергоносіїв, землевідведення під будівництво, операції з комерційною нерухомістю (оренду) і приватизацію державного майна.

Розглянемо чинники впливу на виникнення тіньового сектору економіки: антропологічні, економічні, політичні, соціальні, правові тощо [3].

Антропологічні чинники пов'язані з природою людини, коли людина порушує сформований порядок, законодавство, що спричиняє деструктивні наслідки. До економічних чинників належать високі податки, реструктуризація господарської діяльності, фінансово-економічні кризи, діяльність незареєстрованих економічних структур. Політичні чинники пов'язані з питаннями про відносини влади і капіталу. Соціальні чинники, а саме низький рівень життя населення, що сприяє розвитку прихованих видів економічної діяльності, високий рівень безробіття, орієнтація населення на отримання доходів будь-яким способом, нерівномірний розподіл валового внутрішнього продукту спричиняють тінізації економіки. До групи правових чинників слід віднести недосконалість податкового законодавства, корумпованість державних службовців та правоохоронних структур, недосконалість державного механізму по боротьбі з економічною злочинністю, недостатня діяльність правоохоронних структур з припинення незаконної і кримінальної економічної діяльності. Етичні чинники полягають в протиріччі між законодавством і морально-етичною основою підприємництва. Зростання масштабів тіньової діяльності залежить від стану економіки, рівня життя населення та державних обмежень.

За дослідженням Шнейдера Ф. [15] основними індикаторами тіньової економіки виступають податки і соціально безпека, корупція, державне регулювання, публічний сектор обслуговування, податкова мораль, залякування, розвиток економіки, самозайнятість, безробіття, розмір аграрного сектора, використання готівки, розподіл на ринку праці, ВВП на душу населення. Отже, чинниками, які зумовлюють виникнення тіньової економіки виступають: неефективне державне регулювання економіки, неефективне адміністрування податків, проблеми ринку праці, недосконале грошово-кредитне регулювання, недосконалість бюджетної системи, а також недосконалість судової та правоохоронної системи, рівень загальної злочинності. Як в країнах ЄС, так і в Україні, спостерігається незареєстрована діяльність підприємств та бізнес-проектів у таких галузях як: фінансова та страхова сфери, операції з нерухомістю та видобувна промисловість.

Більш успішними щодо мінімізації тіньового сектору почують країни з високим рівнем економічного розвитку. Однак, і вони не позбавлені тіньової складової економічної активності. Так, Німеччина має досить стабільний за розмірами тіньовий сектор, обсяги якого становлять близько 15% ВВП [4]. До основного виду нелегального бізнесу Німеччини відноситься функціонування підприємств без будь-якої реєстрації особливо у малому та середньому бізнесі - сфері послуг, туризму, будівництві та інше. У будівництві, сфері послуг та сільському господарстві країн Європи розповсюджене не декларування доходів суб'єктами малого бізнесу, використання бухгалтерських інструментаріїв при ухиленні від сплати податків, що охоплює найбільшу долю тіньового бізнесу. Дещо меншим є тіньовий сегмент бізнесу країн Європи у сферах готельно-ресторанної справи, роздрібної торгівлі, послуг таксі, який пов'язано із готівковим обігом коштів, при якому відсутність документації є інструментом тінізації при оформленні доходів [6]. Деякі підприємства країн Європи, які використовують в процесі виробництва труд мігрантів, які не знають мови, або норм трудового законодавства, не дотримуються вимог щодо оплати мінімальної заробітної плати, отримання дозволів на роботу, економії коштів при забезпеченні безпечних умов праці, розвиваючи тим самим тіньовий сектор економіки.

Позитивний досвід щодо детінізації економіки має Польща, законодавство якої забороняє здійснювати підприємницьку діяльність особам, які вчинили раніше податкові злочини. Франція з метою детінізації забороняє національним підприємствам проводити міжнародні операції з компаніями в офшорах. Німеччина для зменшення сектору тіньового бізнесу оптимізує податкову систему [10].

Тіньова економіка України має свої особливі риси та специфічні характерні особливості, які обумовлено складними умовами функціонування підприємств, можливістю використання службового становища для використання державних коштів та майна, недосконалою законодавчою базою, відношенням населення країни до тіньового бізнесу [11]. Економічні та

політичні умови стимулюють населення та бізнес долучатися до тіньової економіки через різноманітні форми.

Висновки і пропозиції. Створення сприятливих умов для бізнесу стимулюватимуть зниження рівня тінізації та нададуть можливість використання тіньових капіталів у легальній економіці країни для збільшення її ВВП. Країни Європейського Союзу боротьбу з тіньовою економією реалізують шляхом покращення умов підприємництва, боротьби з корупцією, податковими реформами, що дозволяє покращити економічну ситуацію.

Умови функціонування та розвитку бізнесу у реальному секторі потребують пом'якшення та змін податкової системи, визначення сегменту пільгових категорій бізнесу. Країни Європи мають результативний досвід щодо правового забезпечення створення та діяльності малого бізнесу, податкового регулювання, сприяння інноваціям, формування інвестиційних програм, які доцільно використовувати з метою детінізації сектору малого підприємництва та індивідуальної підприємницької діяльності.

Боротьба з тіньовою економією в країнах ЄС має комплексний характер. Протидія тіньовій економіці не обмежується санкціями за порушення умов заборони. Головним інструментарієм країн ЄС у боротьбі з тіньовою економією є: ринковий механізм та високий рівень конкуренції, високий рівень оплати праці державних службовців, висока якість надання державних послуг населенню, ефективний механізм захисту прав і свобод громадян, прозоре податкове, кримінальне та цивільне право. Саме ці умови, а не жорсткі санкції, є інструментами для боротьби з тіньовою економією, оскільки вони спрямовані на усунення передумов поширення тіньової економіки.

Крім того, країни ЄС здійснюють впровадження стандартів щодо боротьби з корупцією, нелегальною міграцією, злочинністю. Основними інструментаріями щодо цього є моніторинг впровадження країнами ЄС таких стандартів, прозоре інформування, спільна координація та коригування визначених заходів.

Заходами щодо мінімізації поширення тінізації економіки в Україні є,

перш за все, формування законодавчої бази, яка створюватиме умови для чистої конкурентної боротьби, обмеження втручання держави в економіка. Українським урядом вже втілено в дію певні законодавчі акти щодо детінізації економіки, такі як закони України «Про управління об'єктами державної власності»[2], «Про запобігання корупції»[1], впроваджено заходи із захисту інвестицій, приватної власності, забезпечення конкурентної боротьби, проведення податкової реформи, впровадження єдиних стандартів тощо з метою детінізації бізнесу.

Подальшими напрямками мінімізації тіньового сектору бізнесу має бути скорочення кількості нелегальних підприємців та покращення умов для ведення українського та міжнародного бізнесу.

Список літератури:

1. Про запобігання корупції: Закон України // База даних «Законодавство України». URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1700-18> (дата звернення: 18.10.2019).
2. Про управління об'єктами державної власності: Закон України // База даних «Законодавство України». URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/185-16> (дата звернення: 05.10.2019).
3. Базилевич В. Методичні оцінки масштабів тіньової економіки. *Економіка України*. 2004. № 8. С. 36–44.
4. Варналій З. Шляхи детінізації економіки України та її особливості. *Банківська справа*. 2007. № 2. С. 56-66.
5. Загальні тенденції тіньової економіки в Україні. URL: <http://me.gov.ua> (дата звернення: 22.10.2019).
6. Офіційна веб-сторінка Світового банку. URL: www.worldbank.org (дата звернення: 18.10.2019).
7. Приварникова І. Ю. Тіньова економіка України: причини, обсяги та шляхи їх зменшення. URL: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/dtr/ep/2010_2/files/EC210_35.pdf (дата звернення: 04.11.2019).

8. Тенденції тіньової економіки в Україні у 2018 році. URL: <http://www.me.gov.ua/Documents/List?lang=uk-UA&id=e384c5a7-6533-4ab6-b56f-50e5243eb15a&tag=TendentsiiTinovoiEkonomiki> (дата звернення: 12.11.2019).
9. Шнайдер Ф., Унсті Д. Ховаючись в тіні. Зростання підпільної економіки. Вашингтон, 2002. С. 215.
10. Economy report Emerging from the shadows. URL: http://www.accaglobal.com/content/dam/ACCA_Global/Technical/Future/pi-shadow-economy-report.pdf (дата звернення: 29.10.2019).
11. Measurement of the non observed economy: A Handbook. Paris, 2002. URL: <http://www.oecd.org/std/na/1963116.pdf> (дата звернення: 02.11.2019).
12. Schneider F. Size and Development of the Shadow Economy of 31 European and 5 other OECD Countries from 2003 to 2015: Different Developments. URL: <http://www.econ.jku.at/members/Schneider/files/publications/2015/ShadEcEurope31.pdf> (дата звернення: 02.10.2019).
13. Schneider F. The Size and Development of the Shadow Economies of Ukraine and Six other Eastern Countries Over the Period of 1999 – 2015. URL: http://www.ed.ksue.edu.ua/ER/knt/ee162_78/e162sch.pdf (дата звернення: 11.10.2019).
14. Schneider F. The Shadow Economy and Work in the Shadow: What Do We (Not) Know? Bonn, March 2012. No. 6423. P.15-29.
15. Schneider F., Medina L. Shadow Economies Around the World: What Did We Learn Over the Last 20 Years? IMF, 2018. URL: <https://www.imf.org/en/Publications/WP/Issues/2018/01/25/Shadow-Economies-Around-the-World-What-Did-We-Learn-Over-the-Last-20-Years-45583> (дата звернення: 12.11.2019).
16. Smith Ph. Assessing the Size of the Underground Economy. URL: <http://www.statcan.gc.ca/pub/13-604-m/13-604-m1994028-eng.pdf> (дата звернення: 18.10.2019).

References

1. Pro zapobihannia koruptsii: Zakon Ukrainy // Baza danykh «Zakonodavstvo Ukrainy» [On Prevention of Corruption. Act Ukraine]. Available at: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1700-18> (accessed 18 October 2019).
2. Pro upravlinnia ob'ektamy derzhavnoi vlasnosti: Zakon Ukrainy // Baza danykh «Zakonodavstvo Ukrainy». [About managing objects of sovereign power: The Law of Ukraine]. Available at: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/185-16> (accessed 05 October 2019).
3. Bazylevych V. (2004) Metodichni otsinky masshtabiv tinovoi ekonomiky [Methodical estimates of the scale of the shadow economy]. *Economy of Ukraine*. no. 8, pp. 36–44.
4. Varnalii Z. (2007) Shliakhy detinizatsii ekonomiky Ukrainy ta yii osoblyvosti [Ways of reducing the shadow economy of Ukraine and its features]. *Banking*. no. 2, pp. 56-66.
5. Zahalni tendentsii tinovoi ekonomiky v Ukraini. [General trends of the shadow economy in Ukraine]. Available at: <http://me.gov.ua> (accessed 22 October 2019).
6. Ofitsiina veb-storinka Svitovoho banku. [The World Bank's official website]. Available at: www.worldbank.org (accessed 18 October 2019).
7. Pryvarnykova I. Yu. (2010) Tinova ekonomika Ukrainy: prychny, obsiahy ta shliakhy yikh zmenshennia. [The shadow economy of Ukraine: causes, volumes and ways of their reduction]. Available at: http://archive.nbu.gov.ua/portal/soc_gum/dtr/ep/2010_2/files/EC210_35.pdf (accessed 04 November 2019).
8. Tendentsii tinovoi ekonomiky v Ukraini u 2018 rotsi. [Trends in the shadow economy in Ukraine in 2018]. Available at: <http://www.me.gov.ua/Documents/List?lang=uk-UA&id=e384c5a7-6533-4ab6-b56f-50e5243eb15a&tag=TendentsiiTinovoiEkonomiki> (accessed 12 November 2019).
9. Shnaider F., Unsti D. (2002) Khovaiuchys v tini. Zrostannia pidpilnoi ekonomiky. [Hiding in the shadows. Growth of underground economy]. Washington: IMF (in Russian).

10. Economy report Emerging from the shadows. (2018) Available at: [http://www.accaglobal.com/content/dam/ACCA_Global/ Technical/Future/pi-shadow-economy- report.pdf](http://www.accaglobal.com/content/dam/ACCA_Global/Technical/Future/pi-shadow-economy-report.pdf) (accessed 29 October.2019).
11. Measurement of the non observed economy: A Handbook. (2002), Paris: OECD. Available at: <http://www.oecd.org/std/na/1963116.pdf> (accessed 02 November 2019).
12. Schneider F. (2015) Size and Development of the Shadow Economy of 31 European and 5 other OECD Countries from 2003 to 2015: Different Developments. Available at: [http://www.econ.jku.at/members/Schneider/files/publications/2015/ ShadEcEurope31.pdf](http://www.econ.jku.at/members/Schneider/files/publications/2015/ShadEcEurope31.pdf) (accessed 02 October 2019).
13. Schneider F. (2017) The Size and Development of the Shadow Economies of Ukraine and Six other Eastern Countries Over the Period of 1999 – 2015. Available at: http://www.ed.ksue.edu.ua/ER/knt/ee162_78/e162sch.pdf (accessed 11 October 2019).
14. Schneider F. (2012) The Shadow Economy and Work in the Shadow: What Do We (Not) Know? Bonn: Institute for the Study of Labor. (in English).
15. Schneider F., Medina L. (2018) Shadow Economies Around the World: What Did We Learn Over the Last 20 Years? IMF. Available at: [https://www.imf.org/en/Publications/WP/Issues/2018/01/25/ Shadow-Economies-Around-the-World-What-Did-We-Learn-Over-the-Last-20-Years -45583](https://www.imf.org/en/Publications/WP/Issues/2018/01/25/Shadow-Economies-Around-the-World-What-Did-We-Learn-Over-the-Last-20-Years-45583) (accessed 12 November 2019).
16. Smith Ph. (1994) Assessing the Size of the Underground Economy. Available at: <http://www.statcan.gc.ca/pub/13-604-m/13-604-m1994028-eng.pdf> (accessed 18 October 2019).